

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Amani Mussa *The use art. Therapy in Arab sector education system in Israel in therapeutic work with children experiencing violence: the perspective of art therapists* przygotowanej na Wydziale Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierunkiem naukowym prof. UAM dr hab. Barbary Jankowiak i promotor pomocniczej dr Anny Gulczyńskiej

Arteterapia jest interdyscyplinarną formą terapii, która wykorzystuje sztukę jako narzędzie komunikacji, wyrażania uczuć i myśli, promowania zdrowia psychicznego oraz umacniania poczucia wartości. Stąd też w kontekście szeroko rozumianej pracy terapeutycznej jest niezwykle przydatna. W szczególności zaś może odgrywać kluczową rolę w procesie terapeutycznym dzieci, które doświadczyły przemocy. Mają one bowiem trudności w werbalnym wyrażaniu swoich uczuć i doświadczeń, a poprzez sztukę, umożliwiającą wykorzystanie niewerbalnych form komunikacji (rysowanie, malowanie, modelowanie, etc.), mogą one wyrazić emocje, których nie rzadko, czy też nie sposób wyrazić słowami. Nadto, proces tworzenia sztuki może pomóc dzieciom uzyskać wgląd we własne emocje i nauczyć się je kontrolować, radzić sobie z nimi w konstruktywny sposób. Dzieci doświadczające jakichkolwiek form przemocy mają bardzo często niskie poczucie własnej wartości. Zatem tworzenie i docenianie własnej sztuki może przywrócić im wiarę we własne siły, pomóc wzmocnić ich poczucie wartości i pewności siebie. Sztuka w swej nieograniczonej różnorodności buduje przestrzeń dla wymiany myśli, doświadczeń, odkrywania siebie. Stąd też arteterapia jest cennym narzędziem, pozwalającym dzieciom na nawiązywanie dobrych relacji z innymi oraz uczy wartościowej kooperacji i komunikacji społecznej.

W kontekście tych jedynie zasygnalizowanych uwag, należy uznać, iż arteterapia jest niezwykle fascynującym, wartościowym przedmiotem badań, pozwalającym na zrozumienie wpływu procesu twórczego na zdrowie psychiczne człowieka, a jej potencjał - mimo wielu badań- wymaga dalszego rozpoznania. Dlatego też uważam, że podjęte przez Doktorantkę

eksploracje nad wykorzystaniem arteterapii w procesie przywracania dobrostanu dzieci doświadczających przemocy są nie tylko wyjątkowo interesujące, wartościowe poznawczo ale też pedagogicznie i społecznie użyteczne. Stanowią inspirującą przesłankę dla dalszych badań oraz wnoszą wkład w rozwój nauk społecznych, w szczególności pedagogiki, w tym pedagogiki dziecka. Należy także podkreślić i docenić ich niebagatelną wartość dla praktyki terapeutycznej i edukacyjnej.

Ogólna ocena rozprawy

Przedłożona do recenzji dysertacja ma charakter teoretyczno-empiryczny i liczy 287 stron, z których tekst właściwy zamieszczony jest na 245 stronach, a jego uzupełnienie stanowi *Bibliografia*. Całość otwiera *Wprowadzenie*, a zamyka *Dyskusja wyników*.

Rozprawa dotyczy postrzegania swojej pracy z dziećmi o specjalnych potrzebach edukacyjnych, doświadczającymi przemocy, przez arteterapeutów pracujących w szkołach specjalnych w arabskim sektorze edukacji w Izraelu. Doktorantka podjęła próbę odczytania i interpretacji „odkrytych” w toku pogłębionych wywiadów, kontekstów i sposobów indywidualnego postrzegania swojej pracy przez arteterapeutów. Zważywszy, iż owo postrzeganie jest procesem wieloaspektowym: filozoficznym, psychologicznym, socjologicznym i pedagogicznym, podjęcie próby jego rekonstrukcji z treści wypowiedzi badanych jest zadaniem bardzo trudnym i naznaczonym dużym ryzykiem błędu. Treść dysertacji jednakże w pełni przekonuje, że mgr Amani Mussa dobrze sobie z nim poradziła, kreśląc rzeczowe i czytelne „obrazy” tegoż postrzegania. Ich uważna lektura zaciekawia i skłania do refleksji. Potwierdza, że rozprawa wypełnia pewną lukę w badaniach pedagogicznych. Została przygotowana starannie i zgodnie z wymaganiami stawianymi tego typu opracowaniom. Te i inne walory pracy (o czym poniżej) skłaniają mnie do wyrażania pozytywnej jej oceny.

Taką ocenę rozprawy uzasadnia m.in.: społeczna i edukacyjna waga podjętego zagadnienia (niestety, zjawisko przemocy wobec dzieci ma charakter powszechny, a z tym problemem zmagają się pedagodzy we wszystkich krajach świata), czy też zwrócenie uwagi na rolę i znaczenie pracy arteterapeutów w szkolnictwie sektora arabskiego w Izraelu, a pośrednio również na „niezawinioną” rolę szkoły w swoistym procesie segregacji w zróżnicowanym narodowościowo, etnicznie, kulturowo i religijnie społeczeństwie tego państwa. Tym bardziej należy docenić, iż wyniki badań Doktorantki i płynące z nich wnioski mogą stanowić swoiste źródło inspiracji dla podjęcia prac nad przygotowaniem

nowoczesnych programów szkoleniowych dla tej grupy zawodowej, a także impuls do podjęcia dyskusji nad zmianą izraelskiego ustawodawstwa w taki sposób, by możliwym stała się natychmiastowa reakcja na wszelkie, mające miejsce incydenty przemocy wobec dzieci w tym kraju.

Teoretyczną podstawę dla realizacji projektu badawczego stanowi analiza i krytyczne refleksje nad: procesem rozwoju dziecka w okresie od szóstego do dwunastego roku życia, jego uwarunkowaniami i determinantami, psychologicznymi teoriami rozwoju, jak również zjawiskiem przemocy wobec dzieci, specyfiką życia w zróżnicowanym społeczeństwie Izraela oraz arteterapią jako metodą pracy z dziećmi.

Oryginalny projekt badawczy został przygotowany zgodnie z paradygmatem jakościowym, którego wybór uznaję za w pełni zasadny, gdyż ten umożliwił Doktorantce podjęcie tematów wykraczających poza to, co obiektywne i mierzalne, a także zgłębienie ocen, wartości i przeżyć respondentów oraz odczytanie głębi kontekstów, mających wpływ na postrzeganie swojej pracy z dziećmi przez badanych arteterapeutów.

Powyższe, upoważnia mnie zatem do stwierdzenia, iż Doktorantka prezentuje dobrą orientację w zakresie teorii analizowanego zagadnienia oraz posiada umiejętności projektowania i realizacji badań naukowych.

Ocena formalnej struktury pracy i jej merytorycznej zawartości

Treść pracy w pełni odpowiada tematowi określoneemu w jej tytule, tym samym jednoznacznie zakreśla obszar podejmowanych przez Autorkę eksploracji.

Struktura recenzowanej rozprawy jest właściwa, stosowna do przyjętej teoretyczno-metodologicznej koncepcji badań własnych. Obejmuje trzy, logicznie powiązane ze sobą części: teoretyczną, metodologiczną i empiryczną. Kolejność i treść składających się na nie rozdziałów wynika z merytorycznego zakresu eksplorowanego problemu tj. rozpoznania sposobów postrzegania swojej pracy z dziećmi o specjalnych potrzebach edukacyjnych, doświadczających przemocy przez arteterapeutów zatrudnionych w arabskim sektorze edukacji w Izraelu.

Rozprawę otwiera *Wprowadzenie*, w którym mgr Amani Mussa prezentuje argumenty uzasadniające potrzebę podjęcia wnikliwych badań nad kwestią warunków i możliwości realizacji pracy terapeutów wykorzystujących metodę arteterapii do wspierania i

rozwoju dobrostanu psychicznego dzieci, które doświadczają/yły przemocy zatrudnionych w szkołach specjalnych arabskiego sektora edukacji w Izraelu. Wskazuje m.in. na liczne trudności występujące w pracy arteterapeutów, których źródło stanowią odmienne od zachodnich wartości oraz różnice kulturowe, co stawia arteterapeutów w wyjątkowo trudnej roli: swoistego „opponenta” rodzimej tradycji. Warto podkreślić, iż z uwagi na specyfikę i pewnego rodzaju „novum” tematu, badania należy traktować jako unikatowe i znaczące dla podjęcia działań zmierzających do zmiany tej niekorzystnej sytuacji, która skazuje arteterapeutów na funkcjonowanie w warunkach omalże permanentnego stresu, co zapewne przekłada się na niższą efektywność ich pracy, a tym samym może implikować niższą skuteczność udzielanego dzieciom wsparcia.

Teoretyczną część rozprawy tworzy pięć rozdziałów. Pierwszy z nich *Child development at school age* dedykowany jest zagadnieniu rozwoju dziecka w okresie od szóstego do dwunastego roku życia. Doktorantka wykorzystując m.in. prace J. Piageta, G. Diem-Wille czy D.R. Shaffer’a D.R i K. Kipp’a podjęła pogłębioną refleksję nad psychofizycznym, emocjonalnym, społecznym i psychoseksualnym rozwojem dziecka. Wiele uwagi poświęciła okresowi latencji, szkole jako środowisku o szczególnym znaczeniu dla niezakłóconego przebiegu tego procesu, znaczeniu rodziców we wspieraniu dziecka, stymulująco-kompensacyjnej roli zabawy w jego rozwoju i jej związkom z arteterapią. Rozdział drugi został poświęcony zjawisku przemocy. Przedstawiono w nim definicje, typologie, klasyfikacje, mechanizmy generowania przemocy. Jednakże wywód wyraźnie zogniskowany jest na przemocy wobec dzieci, jej negatywnych, długotrwałych, rozległych psychofizycznych i społecznych skutkach dla funkcjonowania i dalszego rozwoju dziecka, a także niezwykle istotnej roli dorosłego w procesie ujawnienia przez nie doświadczenia przemocy oraz jego terapii. W rozdziale trzecim *Violence towards children in Israeli society* uwaga Doktorantki koncentruje się na ustawodawstwie Izraela w części dotyczącej ochrony dzieci przed krzywdzeniem w jakiegokolwiek formie (porzucenie, zaniedbanie, przemoc psychiczna i fizyczna, handel dziećmi, etc.), powinnościach rodziców i opiekunów wobec dziecka i obowiązujących procedurach zgłaszania przemocy przez osoby, będące jej świadkami, bądź posiadające wiedzę na ten temat lub też ją identyfikujące tj. lekarzy, psychologów, nauczycieli, pracowników socjalnych itp. Analizując treści poszczególnych dokumentów prawnych Autorka wskazuje, iż w zasadzie nie różnią się one od tych obowiązujących na świecie m.in. w USA. Zasadniczą różnicę dostrzega jednak w zakorzenionej kulturowo niechęci społeczeństwa arabskiego do zgłaszania przypadków

przemocy wobec dzieci, wynikającej z tradycji traktującej ją jako dozwolony środek dyscyplinujący, którego celem nie jest bynajmniej krzywdzenie dziecka a kształtowanie określonych nawyków, zachowań i postaw. Paradoksalnie argument „dla dobra dziecka” tłumaczy wszelkie niewłaściwe, niepożądane czy wręcz karalne zachowania dorosłych wobec dziecka. Stąd też liczba zgłoszeń jest niewielka mimo ogromnej skali zjawiska przemocy w tym kraju. Dużym problemem jest także niski poziom świadomości rodziców odnośnie skutków przemocy dla rozwoju dziecka i utrwalone wzorce relacji między dorosłymi i dziećmi. Przemoc legitymizuje także hierarchiczna struktura rodziny arabskiej, w której dzieci znajdują się na samym dole piramidy społecznej i są postrzegane przedmiotowo, nie mają praw, za to obowiązek bycia posłusznymi woli rodziców i innych dorosłych, zajmujących wyższą pozycję w rodzinie. Doktorantka zauważa również trudną sytuację szkoły jako instytucji, która jest zobowiązana do natychmiastowego powiadomienia służb o zaistnieniu zjawiska przemocy wobec dziecka, a także do udzielenia mu wsparcia i zapewnienia pomocy w niwelowaniu jej skutków. Dylematy rodzą się w związku z obowiązującym w społeczeństwie arabskim modelem rodziny, uznaniem jej za najwyższe dobro i obligacją wszystkich jej członków do ochrony jej honoru i czci. Implikuje to sytuacje, w których zgłoszenie aktu przemocy nie tylko nie chroni dziecka przed nią ale paradoksalnie może prowadzić do jej eskalacji ze strony dotychczasowego sprawcy, ale także innych członków rodziny. W rozdziale czwartym *Arab socjety in Israel: Domestic characteristics and perception of the child* Doktorantka kreśli wielobarwny obraz mniejszości arabskiej jako jednej z wielu frakcji składających się na mozaikową strukturę społeczeństwa Izraela. Na tle trudnych, historycznych, polityczno-gospodarczych i społecznych uwarunkowań ukazuje życie i model funkcjonowania arabskiej rodziny. Podkreśla, że społeczność arabska znajduje się w nieustannym procesie transformacji, w którym namiastkę stabilności stanowi rodzina, a ta funkcjonując wedle zakorzenionych wzorców kulturowych w dalszym ciągu utrwała jej kolektywno-konserwatywny charakter, w którym dyskryminacja ze względu na wiek i płeć jest czymś zupełnie naturalnym, a przemoc dozwoloną formą podporządkowania jednostki jej decyzjom. Konsekwencją takiego stanu rzeczy jest zazwyczaj przemilczanie oraz usuwanie w niebyt problemu przemocy w rodzinie. Jeśli już zostanie podjęta decyzja o udzieleniu ofierze jakiegokolwiek pomocy, to poszukuje się jej raczej u osób, które pełnią w społeczności arabskiej rolę opiekunów duchowych, uzdrowiaczy, itp. niż profesjonalistów. Z natury rzeczy jest ona bezcelowa i nie przynosi pozytywnych rezultatów, natomiast może potęgować poczucie winy, bezsilności u ofiary i utwierdzać ją w przekonaniu o jej niskiej wartości. Profesjonalna terapia w tym terapia sztuką (arteterapia) jest zazwyczaj realizowana w szkole i

właśnie tą kwestią zajęto się rozdziale piątym *Art therapy*. Rozważania nad różnymi aspektami, rodzajami i formami arteterapii rozpoczęła Doktorantka od skrótowego przedstawienia etapów rozwoju terapii poprzez sztukę w XX wieku. Podkreśliła jej nieocenioną wartość w pracy z ludźmi dotkniętymi różnego rodzaju cierpieniem, jej transformująco-uzdrawiającą moc oraz szerokie spectrum działania. Zaznaczając jednocześnie, iż arteterapia będąc swoistym konglomeratem sztuki i nauki: psychologii, medycyny, psychoterapii, stanowi przedmiot niesłabnącego zainteresowania reprezentantów wymienionych dyscyplin, ale również naukowców z poza tego grona. Od kwestii ogólnych (definicje, założenia arteterapii) Doktorantka przechodzi do kwestii szczegółowych ukazując miejsce i rolę arteterapii w edukacyjnym systemie Izraela. Zaznacza, iż walka o prawa terapeutów sztuki toczy się nieprzerwanie od lat siedemdziesiątych XX wieku, a jej skutkiem jest uznanie tego zawodu (choć do tej pory nie został on precyzyjnie zdefiniowany, co generuje wiele problemów związanych z jego wykonywaniem), wzrost liczby arteterapeutów w szkołach i rosnąca popularność tej profesji, a także włączenie terapii do programu edukacyjnego szkoły. Niestety, w dalszym ciągu wiele do życzenia pozostawiają warunki pracy arteterapeutów, które dalekie są od zachowania pożądaných standardów. Począwszy od konieczności zapewnienia stosownego lokum dla realizacji terapii, poprzez zabezpieczenie stosownego wyposażenia, niezbędne jest podejmowanie systematycznych działań służących niwelowaniu napięcia w zakresie edukacyjnego i terapeutycznego wymiaru pracy z dzieckiem. Przyjęcie perspektywy edukacyjnej wiąże się bowiem z koniecznością dążenia do wymiernych rezultatów pracy z dzieckiem, a także pełną wymianą informacji o nim między wszystkimi podmiotami edukacyjnymi. A to z kolei jest sprzeczne z charakterem pracy terapeutycznej, której celem jest stworzenie przestrzeni dla bezpiecznej, nieskrępowanej ekspresji dziecka z pełnym poszanowaniem jego prywatności i nawiązaniem poufnej relacji między dzieckiem a terapeutą. Doktorantka opisuje tu złożoną sytuację arteterapeutów w szkołach sektora arabskiego wynikającą z konfrontacji zachodnich procedur i metod prowadzenia terapii z arabskim rozumieniem świata i ustanowionymi dla zachowania spójności i trwałości jego społeczności dyrektywami postępowania. W procesie terapii musi bowiem dość do zderzenia promowanej w jego ramach samorealizacji i autoekspresji z kulturowo zakorzenioną potrzebą realizacji zachowań kolektywnych i samodeprecjacją. Terapeutyczny dezyderat „bądź sobą”/ „wyrażaj siebie” zostaje przeciwstawiony kulturowemu nakazowi „nie mów”/ „nie dziel się z nikim swoimi przeżyciami”, czego ilustracją są przywołane w treści tego rozdziału arabskie przysłowia. Wszystko to, zważywszy dodatkowo na specyfikę funkcjonowania arabskiej rodziny i miejsce kobiety w tej

społeczności sprawia, delikatnie rzecz ujmując, że warunki pracy arteterapeutek (gdyż to głównie kobiety wykonują ten zawód) nie są komfortowe i rodzą wiele konfliktów, co znacząco utrudnia realizację procesu terapeutycznego. W części końcowej rozdziału Autorka ukazuje trudną sytuację arabskich dzieci dotkniętych różnymi formami niepełnosprawności. Zaznacza, że mimo stosownego ustawodawstwa przyznającego tym dzieciom wszelkie prawa do godnego, satysfakcjonującego życia i opieki na równi ze wszystkimi obywatelami państwa Izrael oraz przyjęcia inkluzyjnej koncepcji edukacji w systemie szkolnym tego kraju muszą one funkcjonować w dyskryminująco-wykluczającym świecie, w którym ich podstawowe prawa nie są respektowane, a dostępność i jakość świadczonych im usług jest na bardzo niskim poziomie. W tym kontekście wskazuje na problemy związane z prowadzeniem terapii w szkołach. Ich egzemplifikacją jest brak poszanowania przez dyrektorów szkół i innych pracowników szkoły zasady poufności, która jest kardynalną normą postępowania terapeutycznego. Pozwala ona na ochronę dziecka, tworzy przyjazny, bezpieczny klimat, pomaga dziecku otworzyć się i dać ujście towarzyszącym mu emocjom. Jej naruszenie zaprzecza istocie terapii i poddaje w wątpliwość szanse na przywrócenie psychicznego dobrostanu dziecka. Dużym problemem dla arteterapeutów jest także nakaz bezzwłocznego zgłaszania incydentów przemocy odpowiednim służbom. Jakiegokolwiek opóźnienia w tym zakresie zagrożone są aresztowaniem. Społeczno-kulturowy kontekst, w który uwikłany jest arteterapeuta stawia go przed dylematem czy rzeczywiście powinien powiadomić o zidentyfikowanym akcie przemocy wobec dziecka, naruszając tym samym prywatność rodziny, której problem dotyczy. Tym samym narażając tę rodzinę na stygmatyzację przez społeczność arabską, jako tej która okryła się wstydem, i której honor został skażony. Z pełną świadomością tego, iż owo zgłoszenie faktu przemocy może pociągać za sobą skutki w postaci fizycznych obrażeń, okaleczeń, a w ekstremalnych przypadkach nawet morderstwa, na które narażona jest nie tylko ofiara, ale też członkowie jej rodziny, a nawet terapeuta i jego bliscy.

Oceniając tę część dysertacji należy podkreślić dobrą orientację Doktorantki w zakresie analizowanego zagadnienia oraz Jej starania o obiektywne przedstawienie wątków o dużym ładunku emocjonalnym i osadzenie analizowanych kwestii w bogatej literaturze przedmiotu. Należy też zauważyć, że zawarte tutaj rozważania zachęcają do formułowania pytań i dyskusji. Stąd też chciałabym dopytać Autorkę jak ocenia proces transformacji społeczności arabskiej, jego pozytywne i negatywne skutki, prognozy na przyszłość i zagrożenia związane z jego spowolnieniem lub nawet zatrzymaniem? A poszerzając ten

futurystyczny wątek, jak długi okres czasu musi jeszcze upłynąć, by kobieta i dziecko w społeczeństwie arabskim stali się jego równoprawnymi członkami? I, czy urzeczywistnienie tego faktu jest możliwe bez pomocy zewnętrznej, jedynie jako rezultat ewolucji świadomości tej grupy etnicznej? To, co nieco przeszkadza w odbiorze wywodu to pewne dygresje i powtórzenia, które nie umniejszają faktu, że całość jest interesująca.

W drugiej części dysertacji zaprezentowano metodologiczną koncepcję własnych eksploracji opartą o paradygmat badań jakościowych, słusznie uznając, że ten pozwoli na realizację głównego celu badawczego tj.: rozpoznanie sposobów postrzegania przez arteterapeutów swojej pracy z krzywdzonymi dziećmi w systemie edukacji sektora arabskiego w Izraelu. Przedmiot badań został sformułowany poprawnie, a jego operacjonalizacja w postaci pytań badawczych dookreśliła eksplorowane pole badawcze. Z uwagi na przyjęty paradygmat zrezygnowano z formułowania hipotez, gdyż te byłyby sprzeczne z jego podstawową dyrektywą tj. nieprzyjmowania jakichkolwiek założeń odnośnie natury badanego bytu/zjawiska i nakazu przyjęcia przez badacza otwartej postawy na narrację i interpretację faktów przez badanego. Skutkiem przyjęcia przez Autorkę strategii jakościowej i podejścia fenomenologicznego jest również formułowanie wniosków w oparciu o jednostkowe doświadczenia i ich unikatowe wyjaśnienie przez badanego oraz ich generalizacja na całą badaną populację. W badaniach wykorzystano zbiorowe studium przypadku, a w jego ramach posłużono się pogłębionym, częściowo ustrukturyzowanym wywiadem, który pozwolił na „wniknięcie” badacza w świat przeżyć i doświadczeń badanego na tle rzeczywistości w której ten funkcjonuje i jednocześnie koncentrację na przedmiocie badań tj. jego opisach, subiektywnej percepcji i jej dynamiki. Charakterystykę instrumentarium badawczego, podobnie jak opis zasad analizy i interpretacji uzyskanych za ich pomocą wyników uznaję za wyczerpujący, w pełni merytorycznie poprawny. Grupa badawcza została dobrana celowo, do jej wyodrębnienia posłużono się metodą kuli śnieżnej. W rezultacie liczyła ona 15 arteterapeutów, korzystających z różnych form terapii przez sztukę (drama, muzykoterapia, terapia ruchem) w pracy z krzywdzonym dzieckiem, których wiek i staż pracy był zróżnicowany, a szkoły, w których byli zatrudnieni były zlokalizowane w różnych regionach kraju. Heterogeniczność grupy pozwoliła na diagnozę trudności w zakresie zawodowego funkcjonowania wspólnych dla wszystkich badanych mimo występujących różnic w zakresie długości stażu pracy/wielkości doświadczenia, a także różnic będących ich rezultatem. Badania zostały przeprowadzone z zachowaniem wymaganych standardów etycznych.

Oceniając tę część pracy warto podkreślić, że Doktorantka właściwie przełożyła teorię na odpowiedni wzorzec badawczy, metodologiczna koncepcja badań jest przemyślana, badania rzetelnie przeprowadzone, co daje asumpt do stwierdzenia, że sformułowane na ich podstawie wnioski mogą być uznane za uprawnione.

Ostatnia część pracy - rozdziały od siódmego do dziesiątego - stanowią prezentację zebranego materiału empirycznego, a rozdział jedenasty jest dyskusją nad uzyskanymi wynikami. Zebrane dane empiryczne zostały pogrupowane w zakresie czterech kategorii tj.: sposobów postrzegania i deskrypcji przemocy wobec dziecka przez badanych arteterapeutów; dróg identyfikowania przez nich różnorodnych form przemocy; sposobów percepcji przemocy z pozycji bycia członkiem społeczności arabskiej oraz dostrzeganego przez respondentów ryzyka zagrożeniem przemocą przez dzieci o specjalnych potrzebach edukacyjnych i w ich ramach eksplorowane. Dodatkowo w obrębie każdej z powyższych wyodrębniła swoiste dla każdego badanego problemu podkategorie. Przyjęta metodyka postępowania pozwoliła Doktorantce na rekonstrukcję wieloaspektowego i wielokontekstowego oglądu zjawiska przemocy wobec dzieci oraz warunków i możliwości wykorzystania arteterapii w pracy z tymi, które jej doświadczyły. Niestety, stała się też przyczyną niepotrzebnych powtórzeń tych samych treści. Niemniej wnikliwa analiza danych i krytyczna ich ocena ujawniły zatrważającą skalę badanego zjawiska tj. powszechność stosowania przemocy wobec dzieci w społeczności arabskiej w Izraelu. Pokazała, że dziecko jest na nią narażone stale, zarówno w środowisku domowym, jak i szkolnym. Doświadcza jej zarówno od rodziców, jak i nauczycieli i innego personelu zatrudnionego w szkole, ale także od innych dorosłych (krewnych, czy obcych), jak również od innych dzieci. Przeprowadzona diagnoza ukazała ogromną różnorodność stosowanych form przemocy, jej społeczną i silnie utrwaloną kulturowo legitymizację. W tym kontekście wykazano szczególnie trudną sytuację dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w związku z negatywnym społecznym ich postrzeganiem i przypisywaniem im niższej wartości. Brak zrozumienia ich potrzeb, niedostatek wiedzy nauczycieli i rodziców odnośnie specyfiki ich niepełnosprawności, zasad postępowania z nimi, implikuje błędne odczytywanie zachowań dzieci z niepełnosprawnością, jako niewłaściwych, krnąbrnych, etc., a nie jako niezawinionych ograniczeń, będących następstwem określonego deficytu, a w konsekwencji odrzucająco-karzące postawy dorosłych i innych dzieci wobec nich. Nakreśla też wyjątkową trudność wykonywania zawodu arteterapeuty, który obarczony jest ogromną odpowiedzialnością i stale narażony na społeczny ostracyzm, wynikający z niezrozumienia i nieakceptacji zadań,

realizowanych w jego ramach. Konieczność stałego mierzenia się ze strachem i bezsilnością, wewnętrznym rozdarciem wobec – z jednej strony, stawianiem dobra dziecka ponad wszystko, a z drugiej społecznymi restrykcjami takiego działania i niedostateczną ochroną praw dziecka przez państwo oraz działające w jego imieniu służby, a także ich opieszałość i nieudolność. Ten niewątpliwie dramatyczny i przygnębiający obraz życia dziecka i łagodnie rzecz ujmując, niekomfortową rolę arteterapeuty w społeczności arabskiej nieco „rozjaśnia” wyrażona przez badanych nadzieja na pozytywne zmiany w społeczności arabskiej, które mogą być następstwem przenikających doń zachodnich wzorców i norm zachowań. W dyskusji wyników Doktorantka prezentuje własne propozycje zmian niekorzystnego stanu rzeczy, w formie aplikacji kulturowych pomostów między kulturą arabską a zachodnią psychologią. W ten sposób, Autorka „podpowiadając” arteterapeutom jak radzić sobie z licznymi dylematami wpisanymi w tę rolę zawodową jednocześnie zachęca ich do nieustawania w wysiłkach na rzecz pomocy dziecku i zmiany jego negatywnej na pozytywną percepcję przez arabską społeczność. Nie sposób dzisiaj ocenić wartość tych autorskich propozycji, gdyż ta jest domeną przyszłości, jednakże należy docenić podjętą przez Doktorantkę próbę znalezienia dostępnych i możliwych do aplikacji w obecnej rzeczywistości społeczności arabskiej działań, które będą wspierały arteterapeutów w ich pracy, czyniąc tym samym proces terapeutyczny bardziej skutecznym, a życie dzieci może nieco bardziej znośnym.

Oceniając tę część rozprawy należy podkreślić bogactwo i wyjątkowość wyników badań podjętych w ramach przygotowania dysertacji. Dbałość Doktorantki o jak najpełniejsze wykorzystanie całego zebranego materiału empirycznego. I choć intencja niewątpliwie warta jest pochwały, to jednak ostateczny rezultat skłania, by sugerować nieco bardziej syntetyczną refleksję nad zgromadzonymi danymi. Bez względu na tę uwagę, która nie umniejsza wartości poznawczej tego fragmentu pracy należy wskazać, iż na pewno może być inspirującą przesłanką dla kontynuacji badań nad problemem. Stąd też moje pytanie czy Doktorantka zamierza takie prowadzić i w jakim zakresie?

Ocena projektu badawczego

Przygotowany i zrealizowany przez mgr Amani Mussa projekt badawczy uznaję za dojrzały i oryginalny. Opracowana procedura badawcza i zgodne z nią postępowanie pozwoliło Doktorantce na uzyskanie obiektywnego, wiarygodnego i rzetelnego oglądu badanego zjawiska oraz sformułowanie uprawnionych wniosków.

Wniosek końcowy

Rozprawę przeczytałam z niesłabnącym zainteresowaniem, doceniam jej społeczną i naukową wartość, którą uznaję za ważną i cenną dla dalszych badań pedagogicznych, w szczególności dla kontynuacji eksploracji tej młodej, ale z uwagi na rozliczne jej walory dynamicznie się rozwijającej dyscypliny, arteterapii.

Uważam, że dysertacja wnosi istotny wkład w rozwój nauk społecznych, a w szczególności pedagogiki i jej subdyscyplin pedagogiki dziecka, pedagogiki kultury i pedagogiki leczniczej. Z uwagi na unikatowy charakter badań, przeprowadzonych na potrzeby jej powstania, proponuję rozważenie ich udostępnienia szerokiemu gronu odbiorców w postaci monografii, bądź cyklu artykułów. Z tym, że przygotowując pracę do druku sugeruję jeszcze nieco popracować nad spójnością niektórych jej fragmentów.

Biorąc po uwagę powyższe stwierdzam, że rozprawa doktorska mgr Amani Mussa *The use art. Therapy in Arab sector education system in Israel in therapeutic work with children experiencing violence: the perspective of art therapists* przygotowanej pod kierunkiem naukowym prof. UAM dr hab. Barbary Jankowiak i promotor pomocniczej dr Anny Gulczyńskiej odpowiada warunkom i wymaganiom odnośnie stopni naukowych i tytułu naukowego określonych w obowiązujących przepisach prawnych i z pełnym przekonaniem wnioskuję o dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

